

UOT 94 (479.242)

Ə.H.Cabbarlı

Naxçıvan Dövlət Universiteti

HEYDƏR ƏLİYEV: NAXÇIVANA MUXTARIYYƏT STATUSU VERİLMƏSİNİN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Naxçıvan, H.Əliyev, muxtariyyət, status, dövlətçilik

Məqalədə dövlət müstəqilliyinin bərpası ərəfəsində muxtar respublikaya və 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik edərkən Naxçıvanın muxtariyyət statusu və ərazi bütövlüyü ilə bağlı Ulu öndər Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərinə toxunulmuşdur.

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərliyinin bütün dövrlərində Naxçıvanın muxtariyyət statusunun möhkəmləndirilməsi üçün mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir.

Eyni zamanda, Prezident İlham Əliyevin ölkəmizə rəhbərliyi dövründə də Naxçıvan xüsusi qayğı ilə əhatə olunmuş, muxtar respublikanın inkişafı istiqamətində böyük işlər görülmüşdür. Məqalədə də məhz Naxçıvanın muxtariyyəti məsələsinə toxunulmuş, həyata keçirilən tədbirlər işıqlandırılmışdır.

А.Г.Джаббарлы

ГЕЙДАР АЛИЕВ: ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ НАХИЧЕВАНИ СТАТУСА АВТОНОМИИ

Ключевые слова: Азербайджан, Нахичевань, Г.Алиев, автономия, статус, государственность

В статье были затронуты важные направления государственной деятельности общенационального лидера Гейдара Алиева в связи со статусом автономии и территориальной целостности Нахичевани, когда он руководил автономной республикой накануне восстановления государственной независимости и Азербайджанской Республикой в 1993-2003 годах.

Во всех периодах руководства Гейдара Алиева в Азербайджане он предпринимал важные меры по укреплению статуса автономии Нахичевани.

В то же время в период руководства Президента нашей страны господина Ильхама Алиева Нахичевань была окружена особой заботой, была проделана большая работа в направлении развития автономной республики. В статье был затронут вопрос именно об автономии Нахичевани, а также были освещены осуществленные мероприятия.

A.H.Jabbarly

HEYDAR ALIYEV: HISTORICAL SIGNIFICANCE OF ISSUE OF STATUS OF AUTONOMY TO NAKHCHIVAN

Keywords: *Azerbaijan, Nakhchivan, H.Aliyev, autonomy, status, statehood*

Article has been devoted to the significant directions of statehood activity of nationwide leader Heydar Aliyev in connection with status of autonomy and territorial integrity of Nakhchivan during leading the autonomic republic in the eve of restoration of state independence and leading the the Republic of Azerbaijan between 1993-2003.

Significant measures have been taken for strenghtening of the status of autonomy of Nakhchivan in whole term of leading of Azerbaijan by Heydar Aliyev.

Moreover, during the leading of country by the President Ilham Aliyev, Nakhchivan was covered by special care, and great works were conducted in the sphere of development of autonomic republic. Matter of autonomy of Nakhchivan was minded and realized measures were lightened in the article.

Dövlət müstəqilliyinin bərpası ərəfəsində muxtar respublikaya və 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik edərkən Naxçıvanın muxtariyyət statusu və ərazi bütövlüyü ilə bağlı məsələlər Ulu Öndərin dövlətçilik fəaliyyətinin mühüm istiqamətini təşkil etmişdir. Heydər Əliyev muxtariyyət statusuna və onun qazanılması prosesinə əsl tarixçi-alim zəkası ilə qiymət verirdi.

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun yaranması və təmin edilməsinin səbəb və nəticələrinə dair fikirlərini açıqlayan, bu prosesdə tarixi hadisələrin inkişaf dinamikasını təhlil edən Heydər Əliyev deyirdi: "...Bəli, o vaxt ermənilər Naxçıvana iddia edirdilər, Naxçıvanı öz torpaqları kimi hesab edirdilər və Naxçıvanı Ermənistanın tərkibinə daxil etmək istəyirdilər. Burada da müəyyən tarixi nöqtələrdən istifadə edirdilər. Çünki çar Rusiyası Cənubi Qafqazı ələ keçirəndən sonra Azərbaycana məxsus olan Naxçıvan xanlığı və İrəvan xanlığı 1848-1849-cu illərdə ləğv edilmişdi. İrəvan quberniyası yaranmışdı. Naxçıvan qəzası da quberniyanın tərkibində idi. Onlar bundan istifadə edərək Naxçıvanı Ermənistan qatmaq cəhdləri göstərirdilər. O vaxt kəskin bir mübarizə gedirdi. Bu mübarizənin nəticəsində Azərbaycanın o vaxtkı hökuməti çox ciddi mövqe göstərərək həmin Qars müqaviləsində Naxçıvanın statusunu müəyyən etmiş və Naxçıvana muxtariyyət verilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir" [6, s.152].

Təbii ki, o dövrdə yaranmış beynəlxalq şərait, bölgədəki real qüvvələr nisbəti, habelə 1918-1920-ci illərdə torpaqlarımıza qarşı erməni təcavüzü ilə müşayiət olunan hərbi-siyasi hadisələr nəzərə alınaraq Moskva və Qars müqavilələrində Naxçıvan məsələsinin qoyuluşu və onun Azərbaycanın xeyrinə həll edilməsi böyük tarixi nailiyyət kimi qəbul olunmalıdır. Heydər Əliyev həmin

müqavilələrə öz münasibətini bildirərək deyirdi: “Bu müqavilələrin əhəmiyyəti çox böyükdür. Şübhəsiz ki, biz Sovetlər İttifaqının tərkibində olanda bu müqavilələr tamam unudulmuşdu... Çünki buna ehtiyac yox idi. Hamı Sovetlər İttifaqının tərkibində idi. Sovetlər İttifaqının tərkibində olarkən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası da var idi. 1926-cı ildə, 1937-ci ildə də, 1978-ci ildə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası qəbul olunmuşdur. Ona görə də heç kəs arayıb-axtarmırdı ki, Qars müqaviləsi, yaxud Moskva müqaviləsi nədir, nədən ötrüdür. Buna heç ehtiyac da yox idi. Amma hesab edirəm ki, Sovetlər İttifaqı dağılan zaman Naxçıvana qarşı yenə də xəyanətkar əllər uzanan zaman biz bu müqavilələrin Azərbaycan üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dərk edə bildik” [5, s.78-79].

Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan diyarının muxtariyyət təşkil etməsi bölgənin spesifik ərazi mövqeyi – geosiyasi şəraiti ilə bağlı idi. Çünki üç tərəfdən Ermənistanla həmsərhəd olması Naxçıvanı Azərbaycanın digər torpaqlarından ayırırdı. Naxçıvan cənubda və cənub-qərbdə İran və Türkiyə ilə həmsərhəd idi və ərazi baxımından Azərbaycandan aralı düşmək Naxçıvanın inzibati idarəciliyini qəza və ya rayon hüquqlarında təşkil etməyə imkan vermirdi [11, s.313]. Ona görə də Naxçıvan diyarına muxtar respublika statusunun verilməsi milli mənsubiyyətinə görə yox, daxili və xarici amillərə, coğrafi mövqeyinə, geosiyasi vəziyyətinə, beynəlxalq müqavilələrə əsasən mümkün olmuşdur. Coğrafi-siyasi vəziyyəti tarixi zərurət kimi Naxçıvana muxtar hüquqların verilməsini şərtləndirmiş və özünüidarə hüququnun tanınmasına yol açmışdır.

Naxçıvan diyarının muxtariyyət statusunun tam reallaşması bir neçə mərhələdən ibarət olmuşdur. Əvvəlcə, 1921-ci ilin martın 16-dan Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası şəklində, 1923-cü ilin iyunun 16-dan Naxçıvan Muxtar Diyarı, 1924-cü il fevralın 9-dan Azərbaycan SSR MİK-in dekreti ilə Naxçıvan MSSR adlandırılmışdır.

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi bazasının yaradılması 1924-cü ilin aprelində Azərbaycan MİK tərəfindən təsdiq edilmiş Naxçıvan MSSR haqqında Əsasnamənin qəbulu ilə başlanmışdır. Əsasnaməyə görə, Naxçıvan Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi kimi, ona muxtar respublika şəklində daxil olurdu [8, s.16-17]. Bu Əsasnamə muxtar respublikanın ictimai, siyasi, iqtisadi həyatını tənzimləyən əsas qanunverici akt olmuşdur. Bununla da Naxçıvan özünün qanunverici orqanları, icra hakimiyyəti olan muxtar quruma çevrilmişdi. Naxçıvanın Azərbaycanla qarşılıqlı münasibətləri Azərbaycan Konstitusiyası ilə müəyyənləşirdi.

1926-cı il aprelin 18-də qəbul edilmiş Naxçıvan MSSR-in ilk Konstitusiyasında muxtariyyətin əsasları ali hüquqi səviyyədə təsbit olundu. Bu Konstitusiyanın 2-ci maddəsində göstərilirdi: “Naxçıvan SSR Azərbaycan SSR-in himayəsi altındadır, onun tərkib hissəsidir və Naxçıvan SSR-in

Azərbaycan SSR ilə qarşılıqlı münasibətləri sonuncunun Konstitusiyası ilə müəyyən edilir” [4, s.55]. Muxtariyyətin sonrakı konstitusiyalarında da Naxçıvan Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika kimi təsbit olunmuşdur.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin bütün dövrlərində Naxçıvanın muxtariyyət statusunun möhkəmləndirilməsi üçün mühüm işlər görülmüşdür. 1973-cü il avqustun 28-də Azərbaycan KP MK Bürosunda “Naxçıvan MSSR-in 50 illiyi haqqında” məsələ müzakirə edilmiş və 8 bənddən ibarət qərar qəbul edilmişdi. Heydər Əliyevin imzaladığı qərarla Naxçıvanın muxtariyyətinin ildönümünün qeyd edilməsi ilə bağlı yubiley tədbirlərinin 1974-cü ilin may ayında keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin Sov. İKP MK katibliyinin “Naxçıvan MSSR-in yaranmasının 50 illiyi haqqında” 19 mart 1974-cü il tarixli qərarına uyğun olaraq Azərbaycan KP MK Bürosu 6 sentyabr 1974-cü ildə oktyabrın 4-də bayram edilməsi haqqında ikinci qərar qəbul etməli olmuş [9, s.124], Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1974-cü ildə Naxçıvan muxtariyyət statusunun 50 illiyi dövlət səviyyəsində geniş qeyd olunmuşdur.

Heydər Əliyevin Naxçıvana rəhbərliyi dövrü, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsində işlədiyi illər Naxçıvanın muxtariyyət statusunun möhkəmləndirilməsində mühüm dövr oldu. Belə ki, 1991-ci il yanvar ayının 11-də Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan MR Ali Məclisi Moskva və Qars müqavilələrinin iştirakçısı olan dövlətlərə bəyanat verərək onları muxtar respublikanın ərazi bütövlüyünün erməni təcavüzü nəticəsində pozulması faktına münasibət bildirməyə çağırırdı. Bu, Naxçıvanın muxtariyyətinin beynəlxalq müqavilələrlə qorunması faktını ön plana çəkməklə, muxtar respublikanı hərbi müdaxilə təhlükəsindən diplomatik yolla qorumaq istiqamətində mühüm səylər idi [3, s.38].

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda bəzi siyasi qüvvələr Naxçıvanın muxtariyyət statusu daşmasını Azərbaycanın unitar dövlət quruluşu ilə ziddiyyət təşkil etdiyini əsas gətirərək, Naxçıvanın statusunun ləğv olunması tələbi ilə çıxış edirdilər. Bu savadsız və zərərli mövqe Heydər Əliyevi narahat etdiyindən, Naxçıvan MR Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin 1992-ci il iyunun 17-də keçirilən iclasındakı çıxışında o, Naxçıvanın muxtariyyət statusunun dəyişdirilməsi ilə bağlı təkliflərin ermənilərin işğalçı siyasəti ilə üst-üstə düşdüyünü bildirərək demişdir: “Naxçıvanın statusunun dəyişdirilməsinə yönəldilən hər hansı cəhdin, onun ərazisinə edilən hər cür qəsdin qarşısı qətiyyətlə alınacaqdır” [10, s.770].

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun tarixən hansı əsaslarla formalaşdığını, bu statusun əslində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə xidmət etdiyini anlamayan bir sıra siyasi işbazlar unitar dövlətin tərkibində öz konstitusiyası olan ikinci bir qurum ola bilməz iddiası ilə çıxış edirdilər. Əgər onlar Naxçıvan MR-in meydana gəldiyi tarixi şəraitə, daxili və beynəlxalq vəziyyətə ötrəi də olsa, nəzər salsaydılar, tarixi sənədləri diqqətlə öyrənsəydilər,

onlara aydın olardı ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması ümumi, hamı tərəfindən qəbul olunmuş, heç bir konstitusiya prinsipləri əsasında deyil, 1918-1921-ci illərdə yaranmış mürəkkəb, ziddiyyətli daxili və beynəlxalq şəraitin, siyasi mühitin nəticəsidir.

Heydər Əliyev Naxçıvanda fəaliyyət göstərdiyi dövrdə, eləcə də prezident olduğu illərdə Naxçıvanın muxtariyyət statusunun siyasi-hüquqi cəhətdən daha da möhkəmləndirilməsi istiqamətində apardığı mübarizəni davam etdirdi. 1995-1999-cu illər Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi baxımından yaddaqalan oldu. Belə ki, 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Naxçıvan Muxtar Respublikası” adlanan VIII fəslə (134-141 maddələr) Naxçıvanın muxtariyyət statusuna həsr olundu. 134-cü maddənin I-III bəndlərində deyilir: “Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusu bu Konstitusiya ilə müəyyən edilir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir” [2, s.59].

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsasında Naxçıvan MR-nın yeni Konstitusiyası hazırlandı. 1998-ci il yanvarın 14-də Prezident Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən iclasda Konstitusiya layihəsi geniş müzakirə olundu. O, iclasda Naxçıvanın muxtariyyət statusunun əhəmiyyətini bir daha qabardaraq deyirdi: “...Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvan muxtariyyəti Naxçıvanla, Azərbaycanla Türkiyənin sərhədi üçün tarixi hadisədir... Naxçıvan muxtariyyətini qoruyub saxlamalıyıq və Naxçıvana ona lazım olan hüquqlar verilməlidir” [1, 1998, 17 yanvar].

Beləliklə, Naxçıvan MR Konstitusiyası heç bir maddədə Azərbaycan dövlətinin unitarlığı prinsipi ilə ziddiyyət təşkil etmir, ölkə coğrafiyasından ayrı düşmüş diyarın Azərbaycan ərazisi kimi mövcudluğunun hüquqi əsaslarını müəyyən edir və möhkəmləndirir [3, s.41].

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 1999-cu il fevralın 4-də “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyinin keçirilməsi” haqqında Fərmanında deyilir: “Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında olan muxtar ərazi statusu RSFSR ilə Türkiyə arasında 1921-ci ilin martında imzalanmış Moskva müqaviləsində, Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə arasında 1921-ci ilin oktyabrında imzalanmış Qars müqaviləsində təsbit edildi. Naxçıvanın statusunun iki beynəlxalq müqavilədə əks olunması həm o dövrdə, həm də Azərbaycanın indiki dövründə böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən bir fakt kimi qiymətləndirilməlidir”. Fərmanda Naxçıvanın muxtariyyətini şərtləndirən başlıca tarixi-coğrafi amil də göstərilirdi: “İlk olaraq Azərbaycan torpağı Zəngəzur mahalı

Ermənistan SSR-in tərkibinə qatıldı. Əslində isə ermənilərin planları daha geniş idi və onların torpaq iddialarının əsas hədəfi məhz Naxçıvan idi. Onlar Zəngəzurun Ermənistana ilhaq edilməsini bu yolda atılmış mühüm addım hesab edirdilər. Beləliklə, Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran Azərbaycan torpaqlarının – Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi Naxçıvanın muxtariyyət məsələsini zəruri etdi” [1, 1999, 5 fevral].

1999-cu ilin oktyabr ayında Naxçıvanda yüksək səviyyədə keçirilən yubiley tədbirlərində Prezident Heydər Əliyevin şəxsən iştirak etməsi Naxçıvanın muxtariyyət statusunun daha bir göstəricisinə çevrilmişdi. Bu, ilk növbədə Qars müqaviləsinin ləğvi ilə bağlı iddialarla çıxış edən Ermənistan dövlətinin rəhbərlərinə Azərbaycanın rəsmi mövqeyinin nümayişi kimi, digər tərəfdən Naxçıvanın muxtariyyət statusunun əhəmiyyətini sübut edən diqqətəlayiq fakt kimi qəbul oluna bilər. Prezident oktyabrın 12-də Naxçıvan şəhərində muxtar respublikanın təşkil olunmasının 75 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley iclasında etdiyi çıxışda deyirdi: “Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul etdiyi ilk Konstitusiyası əsasında, Azərbaycanın demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət Konstitusiyasında Naxçıvan Muxtar Respublikasına Azərbaycanın tərkibində dövlət statusu verilibdir. Bu status əvvəl də var idi, sadəcə, elan edilmirdi. Ancaq bizim əvvəl nə qədər böyük nailiyyətlərimiz olubsa da, nə qədər böyük tarixi yol keçmişiksə də, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra baş verən hadisələr hamısından qiymətlidir. Ona görə də bu gün biz Naxçıvan Muxtar Respublikasının bir dövlət kimi 75 illik yubileyini qeyd edirik” [7, s.191].

Heydər Əliyevin Azərbaycan Prezidenti kimi Naxçıvanla bağlı verdiyi sərəncamlar həm ölkənin ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyi baxımından, həm də Naxçıvanın statusunun hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi istiqamətində çox mühüm və diqqətəlayiq hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki Heydər Əliyevin 1991-ci il oktyabrın 14-də Türkiyənin Samanyolu telekanalına müsahibəsində dediyi kimi, “Naxçıvan Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsidir, muxtar respublikadır. Naxçıvanın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, vaxtilə Azərbaycana qarşı ədalətsizlik edilib və Zəngəzur diyarının Ermənistana verilməsi ilə əlaqədar Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ərazi nöqteyi-nəzərindən ayrı düşübdir. Ona görə də burada muxtariyyət dövründə yaşayış o qədər də asan olmamışdır. Ancaq Naxçıvanın muxtariyyətinin olması ərazi cəhətdən ayrı düşmüş Naxçıvanın inkişaf etməsinin əsas şərtlərindən biridir” [7, s.290].

Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə, Heydər Əliyevin ölkədə siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra, Naxçıvan özünün muxtariyyət statusunun verdiyi imtiyazlardan yararlanıb, Ermənistan tərəfindən uzun müddətdən bəridir ki, blokadada saxlanmasına baxmayaraq sürətli inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Hazırda bütün ölkədə dövlət idarəçiliyində olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi milli

dövlətçilik siyasəti uğurla həyata keçirilir. Nəticədə, ötən dövrdə Naxçıvan bu gün hərtərəfli inkişaf etmiş, hər bir sahədə uğurlar əldə edilmiş, muxtariyyətin möhkəm siyasi və hüquqi bazası formalaşmışdır.

Prezident İlham Əliyevin ölkəmizə rəhbərliyi dövründə də Naxçıvan xüsusi qayğı ilə əhatə olunmuş, muxtar respublikanın inkişafı istiqamətində böyük işlər görülmüşdür. 2004-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik, 2009-cu ildə 85 illik, 2014-cü ildə 90 illik yubileylərinin qeyd edilməsi və Prezidentin yubiley tədbirlərində iştirakı və çıxışları böyük və əlamətdar hadisə idi. Azərbaycan Prezidenti nitqlərinin birində Naxçıvanın ölkə üçün siyasi-strateji əhəmiyyətini və müstəqillik tarixindəki rolunu yüksək qiymətləndirərək deyirdi: “Naxçıvanın güclü olması Azərbaycanın güclü olması deməkdir. Naxçıvan strateji ərazidə yerləşir. Naxçıvanın çox böyük siyasi və strateji əhəmiyyəti vardır. Azərbaycanın müstəqilliyinin əldə edilməsində Naxçıvanın və naxçıvanlıların çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur” [12, s.54].

Əlbəttə, bütün bunlar Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycanın müstəqillik tarixində nə qədər əhəmiyyətli rol oynadığını bir daha təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. 1998-ci il yanvarın 14-də Prezident Heydər Əliyevin sərəliyi ilə keçirilən iclasdakı çıxış. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1998, 17 yanvar; Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 1999-cu il fevralın 4-də “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyinin keçirilməsi” haqqında Fərmanı. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1999, 5 fevral
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009, 68 s.
3. Cəfərli E.Y. Müstəqillik illərində Naxçıvanın muxtariyyətinin möhkəmləndirilməsi // “Təhsil ocağı” jurnalı. Bakı: 2008, № 3-4, s. 37-41
4. Cəfərli E.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikası konstitusiyalarda. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 208 s.
5. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 43 cildə. Bakı: Azərənşr, XIV c., 2005, 520 s.
6. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 43 cildə. Bakı: Azərənşr, XIX c., 2006, 528 s.
7. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 43 cildə. Bakı: Azərənşr, XXII c., 2007, 528 s.
8. Əsgərov Z.A. Naxçıvan Muxtar Respublikasının konstitusiya statusu. Bakı: Bakı Universiteti, 1999, 156 s.
9. Qasimov Ə.Q. Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası və Naxçıvan Muxtar Respublikası (XX əsrin 70-80-ci illəri). Bakı: Təhsil, 2009, 302 s.
10. Qayıdış (1990-1993). Sənədlər toplusu. Bakı: Azərbaycan, 1996, 780 ы.
11. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgəsində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər) Bakı: BDU nəşriyyatı, 1996, 385 s.
12. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 85. Naxçıvan MR Ali Məclisi. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2009, 99 s.